

Lamprecht, Arnošt

Vztah zvukové stránky a významu v jazyce

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1984, vol. 33, iss. A32, pp. [7]-12

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100932>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ARNOŠT LAMPRECHT

VZTAH ZVUKOVÉ STRÁNKY A VÝZNAMU V JAZYCE

Vztahem zvukové stránky slova a významu se zabývali už antičtí filozofové. Uvažovali o dvojí možnosti, a to zda tento vztah je přirozený (*physei*), nebo konvenční (*thesei*). Většina novodobých badatelů zastává stanovisko, že jde o vztah konvenční, nemotivovaný, arbitrární, bez vnitřní těsné souvislosti. Uvádívá se, že čeština vyjadřuje význam „strom“ zvukovým komplexem *strom*, němčina zněním *Baum*, latina *arbor* atd., našemu *stůl* pak odpovídá v němčině *Tisch*, v latině *mensa*, ve francouzštině *table*, našemu *psát* v latině *scribere*, v angličtině *to write* atd. Z těchto příkladů je patrné, že zvuk nesouvisí těsně s významem. To platí o většině tzv. slov značkových, tj. slov, která jsou neodvozena. U slov popisných (odvozených), např. *uč-i-tel*, angl. *the teach-er* jsou konvenční jen jejich skladebné součásti, totiž morfémy, srov. *uč-*, *teach-*, *-tel*, *-er*, slova jako celek však konvenční nejsou. Každý, kdo zná význam jednotlivých morfémů, může pochopit i význam slov, a to buď zcela, např. čes. *uč-i-tel* znamená toho „kdo učí“, nebo aspoň zčásti, např. slova *hněd-ák*, *běl-ouš* naznačují, že jde o nositele vlastnosti, a to hnědé nebo bílé barvy, výslovně však nevyovídají, že jde o koně. Slovo *stol-ař* svým skladem morfémů napovídá, že jde o člověka, který se zabývá stoly, patrně jejich výrobou, slovo *truhl-ář* pak označuje obdobně výrobce truhel, obě slova však znamenají totéž, totiž výrobce nábytku vůbec.

Složení popisných slov nám tak ukazuje motivovanost pojmenování, tj. to, podle čeho byla „věc“ pojmenována. České *uč-i-tel* označuje toho „kdo učí“, české *truhl-ář* znamená slovotvorně „výrobce truhel“, skutečný význam je však „výrobce nábytku“. Musíme tedy i u slov motivovaných rozlišovat slovotvorný a skutečný význam. V souvislé řeči si však motivovanost vždy neuvědomujeme. Např. slova *učitel* a *profesor* fungují ve větách jako hotové útvary, teprve při zamýšlení nad nimi si uvědomujeme motivovanost, a tím i popisný charakter slova *učitel* a značkový charakter slova *profesor*. Proto nám ani nevádí, že české *truhlář* a moravské *stolař* znamenají vlastně „nábytkář“.

Původní motivovanost slov nám ukazuje etymologie. Dnes nemotivovaná slova, jako např. *okno*, *skřivan*, *býk*, *ostrov*, *pstruh* jsou z hlediska etymologického motivovaná. *Okno* je „oko do domu“, srov. i angl. *window* „Windaug“,

„oko větru“, *ostrov* je věc obtékaná (indoevropský kořen **sreu-*, který je i v našem *strouha*), *pstruh* je „pestrá ryba“, slova *skřivan* a *býk* jsou od původu zvukomalebná, onomatopoeická, mají napodobovat zvuk těchto tvorů, srov. před slovanské **bukos* „býk“, tj. tvor projevující se vydáváním zvuku *bú* (srov. i lat. slovo *bucolica* „zpěvy pastýřské“, které však vzniklo samostatně). A tu se dostáváme mimo konvenčnost zvukového znění slova.

Zvukomalebná, onomatopoeická slova mají totiž napodobovat realitu, zvuk u nich má tedy „přirozený“ (physei) vztah k významu. Např. české *žbluňk* naznačuje zvuk při padnutí předmětu do vody, naše *tuk* se pak snaží vyjádřit zvuk při dotyku dvou předmětů, *ťap* naznačuje dopad předmětu na podložku (zpravidla dopad nohy), *frk* nebo *frnk* se snaží napodobit zvuk při rychlém pohybu, slovo *kuku* napodobuje zvuk kukačky, *kikiriki* pak kokrhání kohouta atd. Ve všech těchto případech je vztah zvukové stránky a významu přirozený. Tato přirozenost je ovšem ohraničena možnostmi jednotlivých jazyků, jejich zvukovou strukturou a do jisté míry i historicky ustáleným zněním. Např. české *žbluňk* se vyjadřuje německy *plumps*. Shodná je tu slabika *lu*, téměř shodné jsou souhlásky *b* a *p* (liší se jen znělostí), a dále jsou tu dvě podobné nosové souhlásky *m* a *n*. Liší se koncové *k* a *p*, ale obě jsou hlásky závěrové neznělé. Úžinovému *ž*, které je v českém *žbluňk* na počátku, odpovídá *s*, které je v německém *plumps* na konci. Obdobně se českému *tuk* podobá *čuk* nebo *čok* v jiných jazycích (srov. ruské *čokat'sja* proti českému *tuknout si*), vedle *ťap* se může jinde vyskytnout *čap*, *cap*, *tap* atp. Zvuk kukačky vystihuje nejen *kuku*, ale při pozorném naslouchání i *gegu* (z toho české *žežulka*, staročesky *žežhulka* „kukačka“). Kohouti pak někde nezpívají *kikiriki*, nýbrž *kokeriko*, *kukareku* atp. Přitom podle našeho citění je „nejméně šikovní“ anglický kohout, který zpívá *cock-a-doodle-doo*, což je od zpěvu ostatních kohoutů přece jen příliš vzdáleno. Z uvedených příkladů vyplývá, že i u slov zvukomalebných, kde je „přirozený“ vztah zvuku a významu, je jistá dávka konvenčnosti, která je podmíněna jednak historicky, jednak systémem jazyka.

Naopak zase u slov běžné slovní zásoby, kde je vztah zvuku a významu konvenční, můžeme pozorovat někdy jistý stupeň zvukové motivace. Některá slova svým zvukovým skladem naznačují expresivní zabarvení. V češtině jde zejména o spojení původní měkké souhlásky se samohláskami zadními (*u*, *o*, *ou*), srov. *tulpas*, *nekňuba*, *křupan*, *coura*, jak připomněl naposledy K. Horálek. Obdobně signalizuje emotivní, citové zabarvení počáteční *š* v českých slovech *šmejkat*, *šmahem*, *šmouha*, jak o tom psal nedávno J. Vachek. Tato slova měla původně *s*, ale vlivem obdobných expresivně zabarvených slov německého původu, vyskytujících se v nižším stylu, jako např. *šmakovat*, *šmejd*, *šmuk*, bylo původní *s* nahrazeno souhláskou *š*. U některých slov je dvojitá podoba, vyšší se souhláskou *s*, srov. *specialista*, *studovat*, a nižší *špecialista*, *študovat* atp. Obdobně expresivní zabarvení mají i některá slova se souhláskami *f* a *g*, srov. *frajer*, *flám*, *flanc*, *plagát*, *motocygl*, *gatě*. Expresivní odstín měla a do jisté míry i dodnes mají podle V. Machka slovanská slova s počátečním *ch*, srov. *chvástat*, *chátrat*, *chřtán* (vedle *hrtan*), jak znovu připomněl K. Horálek. Ve všech uvedených případech se hláskové složení podílí na významové platnosti slova, i když jen okrajově. Je tu velká dávka konvenčnosti, ale i malá dávka zvukového naznačení významu. Opačným případem jsou, jak jsme viděli, slova zvukomalebná, kde „přirozený“ vztah zvuku a významu byl omezován

jistou malou dávkou konvenčnosti, vzniklou historicky nebo danou systémem jazyka.

Je ještě třetí oblast, kde se stýkají přirozenost a konvenčnost, a to jsou slova z dětské řeči. V předřečovém stadiu je možno tento vztah označit jako fyziologický. Spokojené dvouměsíční až tříměsíční dítě vyjadřuje své dobré pocity hláskou *A*, nejčastěji s neurčitě artikulovaným *R* (velká písmena tu naznačují jen jistcu neobvyklost zvuku). „Říká“—li dítě *AR*, znamená to spokojenost. Naopak nespokojenost se projevuje „slabikami“ s retnicemi a samohláskou *U*, tedy *MBU-BU*. Tento stav je prý obecně lidský, jak jsem se před mnoha lety dočetl v seriózním lingvistickém časopise (bohužel jsem si tehdy nepoznamenal bibliografický údaj). Sám jsem tento jev pozoroval u svého syna před dvaceti lety. Jde tu tedy o přirozený vztah zvuku a „významu“ daný fyziologickými pocity dítěte v předřečovém období. V pozdějším vývojovém stadiu si dítě hraje se svými mluvidly a vytváří tak před prvním rokem svého života slabiky typu *mama, papa, baba, tata, atta, teta* atp. Těmto fyziologicky vytvářeným slabikám pak dodávají význam dospělí. Dítě si přitom postupně vytváří spojení mezi zvukem a významem a tvoří tak první skutečná slova — věty. Tato „lalická“ slova mají tedy „přirozený“ fyziologický podklad, jejich význam je však určován okolím. Jde tu o spojení „přirozenosti“ a „konvenčnosti“. Protože taková lalická slova mohou vznikat nezávisle v různých společenstvích, i když i tu jsou omezena různými vžitými konvencemi, nemohou sloužit za důkaz příbuznosti jazyků. Např. slovo *atta* „otec“, které je v gótsčině i v turkotatarských jazycích, nemůže být dokladem o příbuznosti těchto jazyků, i když tyto jazyky velmi vzdáleně příbuzné jsou; ovšem o jejich příbuznosti mohou svědčit jiná slova, např. zájmena, nikoli však slovo *atta*. Ze slova *atta* vzniklo předslovanské **atikos*, a z toho slovanská slova jako české *otec* a obdobná slova v jiných slovanských jazycích. Tato slova už srovnávat můžeme, neboť dostala novou příponu a vypadla tak ze slov „lalických“, která spolu se slovy zvukomalebnými patří do skupiny tzv. „elementární příbuznosti“. O bádání v této oblasti se v poslední době zasloužil F. Kopečný. Obdobně jako slovo *otec* vzniklo z lalického *mama* v indoevropském období slovo *mater*, které je v latině, dále v českém slově *máti* (2. pád *mateře*), v něm. *Mutter* atd. Tato slova s příponou *-ter* přidanou k lalické slabice *ma* lze rovněž srovnávat a dokazovat na jejich základě genetickou příbuznost indoevropských jazyků.

Dalším typem slov — která však nyní stojí na okraji slovní zásoby — jsou pravá citoslovce typu *au, ouvej, aj, jě, ach* atp. Používáme jich bezděčně při pocitu bolesti, překvapení atp. Tato „slova“ jsou vlastně okamžitou reakcí na jistý vnější podnět. Z tohoto hlediska jsou rovněž „přirozená“, i když opět v různých jazycích jsou různě historickospolečensky stylizovaná. Podle drobných rozdílů v jejich stylizaci, např. podle jiného druhu „nařikání“, bylo možno poznat v mnohonárodních společenstvích při velkých přesunech lidových mas tzv. „cizince“ (v Indii, v Číně).

Na hranici „přirozenosti“ jsou i různá vybízečí citoslovce typu *hej, hou* při volání na lidi, dále při pracovních výkonech (srov. *hej rup*) a snad i některá vybízečí citoslovce vztahující se k zvířatům.

Slova zvukomalebná, dětské předřečové vyjadřování pocitů, dále pravá citoslovce (citová i vybízečí) a do jisté míry i slova „lalická“ ukazují „přirozený“ vztah (physei) zvuku i významu v slově, ovšem ne vždy ve stejné

míře. Projevuje se v nich tendence k ztotožnění nebo aspoň k sblížení významu slova a jeho zvukového vyjádření.

Slova běžné slovní zásoby naproti tomu ukazují konvenční (arbitrární) vztah zvuku a významu (*thesei*), srov. *strom*, *Baum*, *arbor* atd. Zvuk tu je skutečně libovolnou, konvenční (avšak historickospolečensky podmíněnou) značkou pro význam. Význam pak je odrazem skutečnosti, ovšem odrazem zjednodušeným a zobecněným. U slov popisných se tento konvenční vztah týká jen morfémů, slova jako celek konvenční nejsou, srov. *uč-i-tel*. U některých slov však musíme rozlišovat, jak jsme viděli, slovtvorný význam, srov. *stol-ař*, *truhl-ář*, a pravý význam slova, tj. „nábytkář“. Totéž platí i o slovních spojení, např. *zelený strom* znamená skutečně „zelený strom“, ale *vysoká škola* označuje školu jistého typu. Totéž můžeme pozorovat i u vět a slovních obrátů větného typu, např. čes. *vzal nohy na ramena* „utekl“, angl. *to drop a line* „napsat stručnou zprávu“. Rovněž jen v rámci věty nebo dokonce souvětí můžeme vyjádřit modální stránku naší výpovědi.

Závěrem můžeme říci, že všechny základní jednotky jazyka se skládají ze zvukové stránky a z významu. Týká se to jak slov, tak i jejich skladebních jednotek, totiž morfémů (srov. *uč-*, *pis-*, *-tel*), dále pak i vyšších jednotek, tj. slovních spojení a vět. Jsou tedy morfém, slovo, slovní spojení, věta i souvětí jednotky bilaterální, tj. jednotky skládající se ze dvou součástí. Význam je přitom zobecněným odrazem objektivní (nebo i subjektivní) reality, zvuková stránka pak je označením tohoto odrazu, je znakem, značkou pro tento význam, a to u slov normální intelektuální slovní zásoby znakem konvenčním (*thesei*). Jsou ovšem i případy, kdy zvuková stránka aspoň zčásti spoluvytváří význam (*tulpas*, *šmejkat*). Slovo znak tu chápeme unilaterálně, totiž jen jako zvukové označení významu.

U slov zvukomalebných a u předřečových zvukových projevů dětí, dále pak do jisté míry u citoslovců a zčásti i u tzv. slov „lalických“ jde o přirozený vztah (*physei*) mezi zvukem a významem, i když míra přirozenosti tu může být různá. Projevuje se tu snaha po ztotožnění zvukového označení a významu. Obdobou slov zvukomalebných, která mají „přímo“ označovat význam, jsou různé grafické obrazce (ideogramy) v dopravních prostředcích (nádražích, letištích) a sportovištích, které mají rovněž „přímo“ označovat význam. Je tu opravdový paralelismus obou prostředků (včetně jisté schematizace jak zvukové, tak i obrazové).

Nyní se zamysleme nad genezí spojení zvukové a významové stránky jazyka, a tím do jisté míry i nad genezí jazyka. Bylo tu vysloveno mnoho teorií. Některé z nich shrnují ve svých pracích Ján Horecký a také J. Skácel, O. Švarný a P. Zima ve své knize *Rok 2000 — Jazyk jako most i propast*. Podle teorií, jež uvádí J. Horecký, je jazyk výsledkem lidské činnosti. Vznikl z potřeby dorozumívání v primitivní lidské společnosti při pracovní i jiné činnosti. Je také výsledkem vlastní jazykové práce. Horecký praví, že je možno vymezit jazykovou práci jako zařízení, které „zobrazuje objektivnu realitu jazykovými prostriedkami“, „ktoré produkuje odraz reality v jazyku“. Produktem této práce je jazyk jako systém znaků, pomocí kterého je možno přenášet informace nejen o jevech, které sám mluvčí přímo pozoruje, ale i o těch věcech, o kterých slyšel od jiného informátora. Bylo ovšem třeba tuto schopnost mluvit geneticky fixovat. Musela se proto během dlouhých tisíciletí vytvořit i „biologická matrice“.

Materiálem, kterého se použilo k jazykové práci, byly ovšem již existující zvuky, a to jednak zvuky napodobující přírodní zvuky (onomatopoeia), jednak zvuky vyjadřující pocity a vůli jednotlivce (pravá a vybízečí citoslovce), dále pak „slova“ z dětské řeči, tj. předřečové vyjadřování pocitů, což je spojuje geneticky s předcházející skupinou citoslovců, a konečně tzv. slova „lalická“, vzniklá z dětského žvatláni. I když podle některých autorů citovaných Horeckým prvními komunikačními prostředky byly příkazy a zákazy (nutné při společné práci), tedy tzv. citoslovce vybízečí (a zakazující), a dále podle nás nepochybně i citoslovce vyjadřující pocity jednotlivce a jeho citové reakce na realitu, jež ho zaujala (obdobné zvukové signály vyjadřující vnitřní pocity a reakce na vnější prostředí se vyskytují i u některých živočichů), přesto základním materiálem, z něhož se vytvořila většina slov, byla slova zvukomalebná (onomatopoeia) a tzv. slova „lalická“ z dětské řeči, jak jsme to dokumentovali výše a jak to také výstižně vyjádřil F. Kopečný: „Oblast onomatopoeie a laličnosti je patrně nejen hlavním, ale přímo výlučným zdrojem slovníku vůbec. Dnes tvoří jen jeho malou okrajovou část. To ovšem proto, že během vývoje se neustále „elementární“, tj. onomatopoeické a lalické útvary neutralizují a přecházejí do normální sféry slovníku.“ Lehce se neutralizují zejména slabě motivované útvary onomatopoeické. Tím se „přirozené“ spojení zvuku a významu uvolňuje a vzniká tak „konvenční“ vztah (srov. předslovenské **bukos* a naše *býk*).

O původním ztotožnění zvuku a významu, a tím i předmětu, neboť naši předkové (a část obyvatelstva dodnes) vždy jasně nerozlišovali objektivní realitu a její odraz v našem vědomí, svědčí i různé starobylé „čarodějné“ praktiky známé z etnografické literatury. Zná-li se slovo, tj. jeho zvuková stránka, ovládá se i sám předmět nebo osoba. Proto se právě jméno někdy tají. V lidech tedy přežívá staré přesvědčení o původním ztotožnění zvuku a významu (a dokonce i věci), tedy přesvědčení, že zvuková stránka slova je „přirozená“ (physei).

Náš článek navazuje na stať *Realita, odraz, znak* v časopise *Slovo a slovesnost* (1981) a na obdobný článek v našem Sborníku prací a tvoří s nimi jistý soubor prací zabývající se obecnými otázkami vztahu zvukového označení a významu v jazyce. V našem posledním článku jsme se snažili objasnit starý spor o přirozenosti (physei) či konvenčnosti (thesei) vzájemného poměru zvukové a významové stránky jazykových jednotek, a to jak z hlediska synchronního, tak i historického a genetického.

LITERATURA

- HORECKÝ, J.: Príspevok k teórii o vzniku a vývoji jazyka. *Slovo a slovesnost*, 42, 1981, s. 109—114.
 HORECKÝ, J.: *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava 1982.
 HORÁLEK, K.: Fónologie a znaková povaha jazyka. *Slovo a slovesnost*, 43, 1982, s. 139 až 144.
 KOPEČNÝ, F.: Poznámka k tzv. elementárním souvislostem. *Slovo a slovesnost*, 39, 1978, s. 215—217.
 LAMPRECHT, A.: *Realita, odraz, znak*. *Slovo a slovesnost*, 42, 1981, s. 91—108.
 LAMPRECHT, A.: Ještě k teorii znaku. *SPFFBU, A 30*, 1982, s. 15—19.

- MACHEK, V.: Untersuchungen des anlautenden *ch* im Slavischen. *Slavia*, 16, 1938—39, s. 161n.
- SKÁČEL, J., ŠVARNÝ, O., ZIMA, P.: Rok 2000 — Jazyk jako most i propast. Praha 1982.
- VACHEK, J.: K fonologické signalizaci českých emotivních výrazů. *Slovo a slovesnost*, 39, 1978, s. 224—226.

THE RELATION BETWEEN THE ACOUSTIC ASPECT OF LANGUAGE AND MEANING

The Author attempts to find an answer to a very old question, viz. whether the acoustic aspect of language is "natural" or merely "conventional". From the point of view of our days the overwhelming majority of the lexicon is "conventional" (cf. *tree, Baum, arbre, strom*). As concerns the so-called motivated (descriptive) naming units, only their constitutive parts are conventional (*uč-i-tel, teach-er*), these words as complex wholes, however, are not conventional.

In this respect, the onomatopoeic lexical units are something quite different. They are supposed to suggest meaning directly, and in this sense they are "natural" (cf. Cz. *žbluňk*, G. *plumps* when an object falls or drops into the water). It goes without saying that even in these cases there is a certain degree of conventionality present (cf. Cz. *kikiriki*, R. *kukareku*, E. *cock-a-doodle-doo*). The expressive interjections proper are natural, too, such as Cz. *au, ach*, etc., E. *ow, ouch, ah*, etc., i.e., interjections of pain, surprise, etc. Also the pre-linguistic expressions of emotions and feelings in children are natural (cf. *AR* expressing satisfaction, *MBU-BU* expressing dissatisfaction). The baby-babble before the first year of age has also the "natural" character (cf. *mama, papa, baba, tata, dada*); the potential meaning is supplied by the adults, of course (so that a kind of interconnection between the "natural" and "conventional" character of the above expressions arises).

The "natural" and "direct" (immediate) relation between sound and meaning in onomatopoeic words, pre-linguistic expressions of emotions and feelings in children, and, to a certain degree, even in the interjections proper can be easily seen. They are comparable with the so-called ideograms in the means of transport, in sporting grounds, etc. (including some features of acoustic and iconic schematization).

In conclusion the Author formulates some ideas concerning the origin of language. Language developed from the need of communication in the primitive human society. The already existing pre-linguistic sounds were its building material. Although, according to some authors, the so-called exhortative (and prohibitive) interjections as well as interjectional expressions of human feelings (and expressions of human responses to the external environment that attracted man's attention) form the diachronically deepest layer of the lexicon, yet the onomatopoeic lexical units and the baby-talk words (*papa, mama*) are the main source of the vocabulary of man. So the original relation between sound and meaning was "natural". In the course of time, however, the weakly motivated onomatopoeic expressions gradually lost their original motivation as a result of phonetical and phonological changes (cf. **bukos*, Cz. *býk*), the baby-talk words got suffixes (*mama* developed into *ma-ter*), and, in this way, such words passed into the normal vocabulary with the "conventional" relation between sound and meaning.

The idea of the original close and "natural" connexion of sound and meaning (and, according to the belief of common people, also the named thing itself) is supported by numerous ethnological facts. The knowledge of a naming unit implies power over the named thing or person. For this very reason the right name is frequently concealed.

In modern times, however, the relation between sound and meaning is, as stated above, in the majority of cases "conventional" (arbitrary).